

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Világi szerencse, változó velence

1. Szólásgyűjteményeinkben több olyan – ma már nem nagyon használt – fordulattal találkozunk, amelyekben szerepel a *velence* ~ *Velence* komponens. Ezek egyikét már tárgyaltam a Magyar Nyelv 2024. évi 1. számában (FORGÁCS 2024: 77–79) a *kemence* szavunkhoz tartozó szólásmondások között. DUGONICS ugyanis gyűjteményében Ellenközők címszó alatt (1820: 1: 76) nagyszámú szókapcsolatot felsorol, ezek egyike a *Kemence nem velence* fordulat. Mint cikkemben is írtam, ezt MARGALITS is adatolja, de a *velence* komponens már tulajdonnévi formában, nagy kezdőbetűvel tünteti fel (1896: 411): *Kemence nem Velence*. Ugyancsak nagy kezdőbetűvel találjuk a fordulat *Velence* elemét BALLAGI Teljes szótárában is (1867: 2: 14): *kemence nem Velence*, ahol a kifejezés jelentése is megállítható: ’nagy a különbség a két dolog között’.

MARGALITS és KOVÁCS PÁL gyűjteménye szerint ugyanebben a jelentésben használták régen a kifejezést a tagadószó nélkül is: „*Kemence, Velence*. (Nagy különbség. Kemence száraz helyen áll, Velence vízben.) K.” (MARGALITS *uo.*).¹

O. NAGY is ezt a tulajdonnévi formát veszi át gyűjteményébe (1976: 346), ám ő már a *kemence* komponensben is tulajdonnevet lát, s a Pest vármegyei *Kemence* községhez köti az adatot azon az alapon, hogy a kis magyar település nem mérhető össze a világszerte ismert, gazdag északolasz nagyvárossal. Hogy valóban tulajdonnevekről van-e szó a fordulat összetevőiben, arra később még visszatérek.

2. Ezek mellett más frazémákat is találunk a *Velence* komponenssel, többségükben – hasonlóan az előbbi kifejezéshez – a fordulat másik névszói komponense rímél a *Velence* összetevőre. O. NAGY gyűjteményében is megtaláljuk például a tájnyelvi stílusminősítéssel ellátott *Velence (s) Gelence (; deszkakert s vesszőkert)* fordulatot (1976: 717). Ennek értelme O. NAGY szerint igen hasonló az előzőhöz: ’<mondatértékű közbevetésként> ha ugyan szabad jelentős és jelentéktelen dolgokat más természetű rokonvonásaik alapján összehasonlítani’. Erről CSEFKÓ is ír a *Kemence Velence* helyzetmondathoz kapcsolódóan (1954: 81): „Erdélyben máskor a Velencével szintén rímelő és vele szótag-számban is megegyező *Gelence*, Háromszék megyei község került az előbbivel egyező értelmű szólásba, melyben szintén a jelentéktelent vetik egybe a jelentékennyel: »*Met* (= me-) *osztán Velence s Gelence*. Deszkakert s vesszőkert« (MNGy. 3: 302). *Gelence nem Velence*, mondja egy példabeszéd (uo. 3: 313). »*Met Velence s Gelence!* Deszkakert s vesszőkert« (Háromszék, Nyr. 8: 514), vagyis *Velence* és *Gelence* között olyan nagy a különbség, mint a módos ember portájának deszkakerítése meg a szegény ember

¹ A jelentésdefiníció után álló forrásrövidítés itt KOVÁCS PÁL gyűjteményére utal, ott valóban megvan ez a kifejezés (1794: 99: *Kemence Velence*), igaz, ő nem közli a fordulat értelmét.

házatájának vesszőkerítése között. Vagy mint Erdélyi magyarázza: Gelencze kis falu Erdélyben; amaz pedig nagy város lévén, a km. jelent nagy különbséget (i. m. 249).²

3. Ezeken túlmenően a *Velence* összetevő több frazémában is előfordul a *szerencse* komponens mellett. ERDÉLYI gyűjteményében (1851: 366) találjuk például az alábbi három szóláshasonlatot:

Olyan a szerencse mint forgó Velence.

Szerencse, Velence.

Világi szerencse változó velence.

Az elől álló hasonlat után a KV. rövidítés áll, ez KIS-VICZAYra utal, s a Selectiora Adagiában – kissé bővebb formában – valóban megtaláljuk a fent olvasható szóláshasonlatot (1713: 376):

Nunquam diu eodem vestigio stetit fortuna.³

Olyan a' fzerentse, mint forgo velentze nem áll soha egy nyomban.

Ha ERDÉLYI ezt külön nem is jelzi, a fentebb harmadikként közölt forma is megvan KIS-VICZAYnál (i. m. 59):

Brevis est magni fortuna favoris⁴

Világi fzerentse változó velentze.

Az adatokból látható, hogy ezek a kifejezések jelentésükben már nem kapcsolódnak a fent bemutatottakhoz, hanem a *szerencse* forgandó voltára utalnak. Kérdés viszont, hogy *velence* komponensük köznévként vagy tulajdonnévként értelmezendő-e. KIS-VICZAY mindkét adatában kis kezdőbetűvel szerepel a *velence* komponens, ERDÉLYInél azonban a három fordulatból kettőben már nagybetűvel, azaz ERDÉLYI minden bizonnyal már az északolasz nagyvárosra gondolt a kérdéses szólások kapcsán.⁵ KIS-VICZAY idején még szabályozatlanabb a helyesírás, mint ERDÉLYI gyűjteményének megjelenésekor, ezért esetleg ő is gondolhatott *Velencé*-re a fordulatok kapcsán, de ez nem túl valószínű, mert a tulajdonneveket többnyire ő is nagy kezdőbetűvel írja, pl. *Melly eb egyfzer a' Dunán által ufzik, ofztán kefszül maffzor tengerig* (273).

Mindhárom adat szerepel O. NAGY gyűjteményében is (1976: 717):

² CSEFKÓ itt ERDÉLYI 1862-re hivatkozik. Vö. még SIRISAKA 1890: 60, ill. 247.

³ Értelme: 'A szerencse soha nem áll sokáig ugyanazon a pályán [egyazon nyomban]?'.

⁴ Értelme: 'Jó sorsfordulatot kurta szerencse követ [A nagy kegyű szerencse rövid]'.

⁵ A *Szerencse velence* változatot DUGONICSnál is megtaláljuk a *Szerencsések* címszó alatt (1820: 2: 273), de a *velence* nála kis kezdőbetűvel áll, igaz, a kifejezés magyarázatát ő is *Velencéhez* köti: „Midőn valaki meg se álmódott szerencsére jut, akkor mondgyuk ezt. Eredett Velence várossának hirtelen fel épüléssébül. Azon emberek, kiket Attila oda zaklatott, hamar tettek egy városra szert, és magokat azzal igen szerencséseknek tartották.” (uo.). DUGONICS magyarázata nem helytálló, l. a következőkben. (Megjegyzendő még, hogy CSEFKÓ 1954: 81 pontatlanul idézi DUGONICSOT: a komponenseket fordított sorrendben közli, s a *velence* alakot is *cz*-vel írja: *Velenceze szerencse*.)

Olyan a szerencse, mint forgó Velence [velence; Világi szerencse: változó Velence v. velence; Szerencse: Velence v. velence] = a szerencse változó. (rég) Vö: sz845!⁶

Látható, hogy O. NAGY nem biztos abban, hogy ezekben a fordulatokban a *Velence* városnevet kell keresnünk, hiszen mindhárom esetben kis kezdőbetűvel is feltűnteti a *velence* összetevőt. Zárójelben meg is jegyzi, hogy „e közmondásban a vezérszó helynév v. ’körhinta’ jelentésű közszó” (uo.).

4. Ez a ’körhinta’ jelentés valóban illene a forgó, illetve változó szerencsééhez, a baj csak az, hogy sem történeti, sem értelmező, sem tájnyelvi szótáraink nem ismerik a *velence* szónak ilyen értelmét. Kérdés, hogy akkor O. NAGY honnan veszi ezt a magyarázatot? Nos, minden bizonnyal CSEFKÓ GYULÁTól, aki a Magyar Nyelvőr 78. évfolyamában (1954: 81–83) igyekszik magyarázni az *Olyan a szerencse, mint forgó velence* kifejezés eredetét, s azt feltételezi, hogy ebben az esetben a *velence* megnevezés a körhintára utalhat:

„Nálunk *ördög csilingája, ördöghinta, ördögkerék, ördögló, ördögmalom, ördög-motolla, ördögszekér, sergő, forgó, forgófáték* (MTsz.) a népi neve, de legáltalánosabban *ring(l)ispil*. Egészen kezdetleges, dísztelen formájában olyan körbenforgó hinta, mely csak méternyi faoszlopon vízszintesen forgó gerenda v. deszka volt. [...] Nem ennyire primitív formában, hanem kivált a körhintázás virágkorában, lehetett *velence* neve is, mert díszes berendezésének számos kelléke Velence hajdani képének emlékét idézhette föl a szemlélőben. Vannak rajta lovak: a Márk templom homlokzatának bronzlovai, gyaloghintók, gondolák (a lagúnák városának ismert gyalogos és vízi közlekedő eszközei), gyönygös, aranyfüstös lampionok, színes pamuttal vagy műgyönggyel, melyet a Velencéhez tartozó Murano szigetén gyártottak és gyártanak ma is, hímzett drapériák, szól a zene, ma leginkább verkli vagy néhány fűvös szolgáltatja, ezek mind az egykori Velence díszes és víg életének emlékei. Ilyen ringlispil lehetett ez a *forgó velence*, mert forgásával mindig változó képet tárt a néző elé. Az arany velence = aranyos velence, talmi díszével gyönyörködtette népünket, s a víziváros csodáit később panorámában, diorámában is mindig örömmel szemlélte, s az egyszerűbb emberek képzeletét még ma is foglalkoztatja. [...] A körhintának nálunk általánosan használt ringlispil neve [...] német eredetre mutat, míg föltehető *velence* neve inkább olasz mutatványosokra utalna” (CSEFKÓ 1954: 82–83).

Mint már fentebb is utaltam rá, ennek a tetszetős érvelésnek van azonban egy komoly gyengéje, ezt maga CSEFKÓ is érzi: „Jól tudom, hogy ennek a kis fejtegetésnek az a legnagyobb hibája, hogy a ringlispil jelentésű *velence* szót sem régi, sem újabb szótárainkból, sem népnyelvi följegyzéseinkből nem tudom kimutatni, de egykori megléte a fenti szólásainkból legalább is valószínűnek látszik” (i. m. 83).

Úgy tűnik tehát, hogy CSEFKÓ, majd rá hagyatkozva O. NAGY is csupán a fentebbi közmondásokból adatolt *forgó velence*, illetve *változó velence* szószerkezetekből vélelmezte, hogy *velence* szavunknak a régiségben kellett lennie ’körhinta, ringlispil’ értelmének. De vajon nincs-e a kérdésnek másféle megoldása is? Szerintem van, s az is illik a szerencse forgandó voltához. Az alábbiakban ezt igyekszem bizonyítani.

⁶ A hivatkozás O. NAGY gyűjteményének erre a tételére utal: *Forgandó* [rég: *forgó* v. *olyan a*] *szerencse, nincs állandó kincse* = néha segítik az embert a véletlenek, máskor meg akadályozzák (1976: 638).

Velence szavunknak CzF.-nál is megtaláljuk egy ma már nem használt köznévi értelmét (1874: 6: 911):

VELENCZE, (2) m. tt. *velenczét*. Forgó lemez vasból vagy pléhből némely házak tetején, mely a szél járását mutatja. Hasonló hozzá a vitorlát jelentő latin *velum*, s másképp csakugyan *szélvitorla* a neve. Egyébiránt lehet *levencze* is (levegő v. lebegő tulajdonságától) hangátvetéssel: *velencze*.⁷

CzF. szerint tehát *velence* szavunk valamiféle fémlemezéből, többnyire bádogból készült szélzászlónak vagy szélkakasnak volt a neve. Mivel ez is ide-oda fordult a széljárástól függően, tökéletes metaforája lehetett a forgandó szerencsének, nem véletlenül kerülhettek tehát egybe a fenti közmondásokban. Régibb nyelvünkben ugyanakkor volt a *velence* szónak más jelentése is, s talán ez az eredetibb. A NySz. (3: 1052) szerint ugyanis a *velence* eredendően 'valamiféle kelmefajta, leginkább barhent', s csak második jelentéséért tünteti fel a szótár a 'szélzászló' értelmet.

1) fustagnum [...] [barchent], Lasnak, pokrotz, velencze: lodix Major: Szót. 294. Azt a vékony velenczét, a ki a falon ott maradt volt Görgényben, ha ott nem hagyaték, mást hozzatok a javában (Tört. T.² III. 161). Minden hálószerszámom egy fejről velencz s egy köpönyeg volt (Kem: Élet. 48)

2) [vexillum ventorum index, wetterfahne]. Világi szerentse változó velentze (Kisv. Adag. 59). Olyan a szerencse mint forgó velencze, nem áll soha egy nyomban (376)⁸.

Ugyanezen a véleményen van az EWUng. (1994: 1617) és az Új magyar etimológiai szótár is, amelyek *velence* címszava – a NySz. nyomán – szintén ezt a két jelentést tünteti fel. Az ÚESz. a lexémát vándorszóként azonosítja (vö. pl. ang. (R.) *valence* 'finom kelme'; fr. *valence* 'egy fajta sisakfedő kelme'; ol. (R.) *valenza* 'függönynek való gyapjúszövet' albán (R.) *veléndzë* 'gyapjútakaró' stb.). Ezek feltehetőleg mind a fr. *Valence* helynévre vezethetők vissza, ahol jelentős textilipar volt. A szó a magyarba főleg az olaszból kerülhetett, hangalakját pedig befolyásolhatta a szintén 'barhent' jelentésű *velesz* kelmefajta neve, illetve a magyar *Velence* helynév népetimológiás-analógiás hatása. Ez utóbbira utalhat ez a korai adat is: 1533: *velenczey Erews* 'egy fajta kelme Velencéből' (OklSz.). A szó második jelentése metonimikus névátvitellel jöhetett létre.

Mivel mind a NySz., mind újabb etimológiai szótáraink a szó második jelentését csak KIS-VICZAY Adagiorumából adatolják, nem lehet igazán eldönteni, hogy a szólásgyűjtemény készültkor *velence* szavunk már fémlemezéből készült 'szélzászló'-t jelentett-e, vagy még valamiféle textíliából készült. De ha a *velence* előbb ruhaanyagot jelentett, akkor abból lehet kiindulni, hogy a szélirányt jelző zászlócskák is eredetileg

⁷ CzF.-nak a szó etimológiájára vonatkozó fejtegetései nem állják meg a helyüket, l. lentebb az ÚESz. *velence* szócikkében foglalt állításokat.

⁸ A NySz. kissé pontatlanul idézi a másodikként adatolt fordulatot KIS-VICZAYTÓL, valójában ebben is *szerentse* és *velentze* a két rímelő szóalak írásmódja, akárcsak az előtte közölt adatban, l. cikkem elején is.

textilanyagokból készültek, s a 'széljelző zászló' értelem valóban névátvitel eredménye. Ha pedig ezeket a textilzászlókat idővel tartósabb anyagra, bádogból vagy rézből készült lemezekre cserélték, a *velence* értelem is ebbe az irányba változhatott. Akárhogy is zajlott a jelentésváltozás, a *velence* lexéma 'szélzászló, szélkakas' értelem tökéletesen alkalmas volt arra, hogy a *szerepcse* forgandóságát szimbolizálja, l. ezzel kapcsolatban az alábbi német, illetve francia szólásokat is: ném. *sich nach der Wetterfahne richten* 'a kedvező politikai széljárásnak megfelelően viselkedik'; *sich drehen wie eine Wetterfahne; unbeständig wie ein Wetterhahn* 'ingadozó a véleménye, a viselkedése, főleg politikai szempontból'; *jm. ist die reinste Wetterfahne* 'köpönyegforgató', fr. *Il change d'avis comme une girouette* 'úgy változtatja a véleményét, mint egy szélzászló' (vö. RÖHRICH 1991: 1723).

1. ábra

Fémről készült szélzászló

5. Egyébiránt kicsit érthetetlen számomra, hogy CSEFKÓ ezzel az értelmezéssel miért nem számolt. Ő is foglalkozik ugyanis a *velence* szó korábbi köznévi jelentéseivel, kitér a 'laznak, pokróc' értelmére is a szónak, s megjegyzi, hogy „bizonyára azért nevezték *velencé*-nek, pokróc, mert Velencében gyártották vagy a velenceiek hozták forgalomba. Olyan elnevezés tehát, mint a Bagdad város nevéből lett *bagdát* (EtSz.), a Moszuléból lett *muszlin*, a Kordováéból *kordován*, Kalikutéből *kalikó*, Nankingéből *nanking*, Granadáéból a *gránátposztó* stb.” (1954: 82).⁹

A NySz. által adatolt másik, 'szélkakas, szélvitorla' jelentésről viszont CSEFKÓ – vélhetően helyesen – úgy véli, hogy azt a NySz. szerkesztői KIS-VICZAY „Adagiorumának fentebb már említett szólásából következtették ki, valószínűleg CzF. szótára segítségével. Mert ha az Adagiorumban említett *változó velente, forgó velence*, mely soha nem áll egy nyomban, csakugyan szélvitorla volna, mely tudvalevőleg a szél irányát mutatja, akkor *változónak* nevezhetnők, de *forgó*-nak nem, t. i. ha forogna és nemcsak fordulna, akkor nem felelne meg rendeltetésének, nem mutatná meg, honnan és merre fúj a szél és merről

⁹ Fentebb az ÚESz. szócikékből láthattuk, hogy ez csak részben igaz, a szó végső forrása feltehetőleg a fr. *Valence* helynév.

várhatnánk csapadékot. A *forgó* melléknévnek azonban ilyen jelentése is lehet: 'olyan, ami saját tengelye körül meg tud fordulni'." (1954: 82).

Emiatt aztán CSEFKÓ úgy gondolja, hogy fenti fordulataink *velencéje* „nem szélkakast jelentett, még akkor sem ha esetleg *velencei réz*-ből (sárga réz) készült volna is, hanem valami mást” (uo.). Ez a más pedig szerinte a már fentebb is említett 'körhinta, ringlispil'.

Úgy vélem azonban, hogy CSEFKÓ túlzásba esik azzal, ha amiatt veti el a *velence* 'szélzászló, szélkakas' értelmezését, hogy az a tengelyén akár körbe is tud fordulni. Szerintem a kákán keresi a csomót, aki emiatt elveti a logikusnak látszó értelmezést, és előáll egy olyanal, ami ugyan szemantikailag megfelelő lehetne, de semmilyen szótárban nem adatható (ti. hogy a *velence* szó jelentése régibb nyelvünkben 'körhinta' is lehetett). Hiszen mindegy, hogy egy szélkakas egyik vagy másik irányba tud csak – akár 180°-ban elfordulni, vagy képes a tengelye körül teljesen is megfordulni. A 180°-os elfordulásakor éppúgy ellenkező irányba áll be, mint ha tengelyén körbe fordulva áll az ellenkező irányba.

Azt hiszem, CSEFKÓnak annyira megtetszhetett a *velence* 'körhinta' értelmezése a körhinták díszítése és Velence pompája okán, hogy végül ezektől a fáktól nem látta az erdőt, azaz a helyes megoldást, amely pedig ott volt az orra előtt, ti. hogy a *velence* nyelvi adatokkal is megtámogatható 'szélzászló, szélkakas' értelme tökéletesen alkalmas arra, hogy magyarázza a *Szerencse velence* típusú fordulatokat.

6. Megjegyzem, korábban említett írásomban (FORGÁCS 2024: 77–79) a *Kemence (nem) Velence*, ill. *Velence (s) Gelence* fordulatok kapcsán is elképzelhetőnek tartottam, hogy azokban is lehetséges a *velence* köznévi értelmezése. Az első esetben ugyanis a magyarországi *Kemence* település és az északolasz nagyváros, *Velence* éppúgy nem tévesztendő össze, mint a köznévi értelmezés esetén a 'tűzhely' jelentésű *kemence* az olasz kikötővárossal vagy a 'szélzászló' jelentésű *velencé*-vel.

Ugyanígy lehetnek a *Velence (s) Gelence* fordulat elemei is településnevek, de mivel a *gelence* lexéma is lehet köznévi (jelentése: 'a bükkfának lecsüngő mohája' – vö. MTsz. 685), ez sem *Velencé*-vel, sem a 'szélzászló' értelmű, köznévi *velencé*-vel nem tévesztendő össze. A *gelence* szóalak viszont csak SZINNYEITŐL adatható erdélyi tájszóként, másutt, így az ÚMTsz.-ben sem fordul elő, ezért itt viszonylag csekély a köznévi interpretáció valószínűsége.

Valószínűleg nem is mindenáron szükséges annak eldöntése, hogy ezek a szóláskomponensek köznevek vagy tulajdonnevek. Maga CSEFKÓ is rámutat ugyanis arra, hogy a *kemence* szóalak játékos szólásokban gyakorta szerepel együtt más, vele összecsengő szavakkal, pl. „*Encze, Bencze, kis kemence, Kis kemence a Velence* (Erdélyi: Népd. és mond. 1: 67), *Entze, bentze, medentze, Kis Kementze Velentze* (Ethn. 24: 110), *Encze, Bentze, medencze, Szép Kemencze, Velence* (Amade László versei. OK. 821–830, 312)” (1954: 81). Ezek az adatok véleményem szerint jól tükrözik, hogy ezekben a komponensek kiválasztásában nem annyira a tartalmi, hanem a hangalak-i összecsengés lehetett a fontos.

Erre utal az is, hogy ezek a komponensek nemcsak mondókákban vagy állandósult szókapcsolatokban fordulnak elő, hanem rímekként különböző szerzők költeményeiben is. Ezek közül az egyik legkorábbi Rimay János *Én édes Ilonám...* kezdetű szerelmes versének ez hármas ríme:

Mert az te szerelmed engem úgy környül vett, mint pézsmát ó *szelence*,
 Az én szívem kívül szintén úgy hevült el, mint tűz miatt *kemence*,
 Mert te szépségedben szívem úgy merült be, mint tengerben *Velence*.

KOVÁCS rámutat, hogy „Rimay merész manierista rímei közül már életében sok lelemény talált követőkre, legdiadalmasabb utóélete azonban ennek a mesteri rímhármastak volt” (1988: 363). Részletesen be is mutatja, hogy ez a 350 éves rímtradíció mennyi követőre talált Thuróczi Jánostól Gyöngyösin és Faludi Ferencen keresztül Kosztolányi Dezsőig és Kálnoky Lászlóig (i. m. 374–385). Megemlíti azt is, hogy a rímhármast terjedésében fontos szerepe lehetett a fentebb említett *kemence* – *Velence* és *szerencse* – *velence* szólásmondásoknak is, amelyek mindennapi használatú sztereotípiaként bizonyára ötletet adtak a fenti rímhez, és segítettek annak elfogadhatóvá tételében is. A KOVÁCS által idézett példák jól szemléltetik azt is, mennyire gazdag az ide vonatkozó rímshavak tárháza, l. például Verseghy Ferenc 1805-ben megjelentetett Tiszta magyarságának A cadentiák lajstroma című függelékéből ezt a részletet: *berbence* – *kelepce* – *kemence* – *medence* – *peszerce* – *szekekerce* – *velence* (kisbetűvel!) – *vetrece* – *lencse* – *szerencse* (vö. KOVÁCS 1988: 375).

7. Összegezve a fentieket, elmondhatjuk, hogy régibb szólásgyűjteményeinkből több olyan szólásmondás adatosható, amelyekben a *szerencse* szó a vele hangalakilag összecsengő *velence* komponenssel együtt szerepel. Ezek mindegyike a szerencse forgandóságára vonatkozik. A kifejezések legkorábbi előfordulásaiban a *velence* összetevő kisbetűs, később azonban többnyire a tulajdonnévi *Velence* szóalakat találjuk bennük. Mindebből következően CSEFKÓ GYULA azt feltételezi, hogy a kifejezések *velence* komponense valójában köznévi, jelentése pedig ’körhinta’, mert a régi körhintákon számos Velencét felidéző motívum volt látható. Ennek a magyarázatnak ugyanakkor komoly gyengéje, hogy *velence* szavunknak sehonnan sem adatosható ’körhinta’ értelme. Magyarázatot kínál azonban az idézett szólások képi háttérét illetően az, hogy köznévi *velence* szavunk egyféle textilanyagának is a neve volt, ebből pedig másodlagosan kialakulhatott a lexéma ’szélzászló, szélvitorla’ jelentése, amely ide-oda fordulván tökéletesen alkalmas a *szerencse* forgandóságának szemléltetésére.

Kulcsszók: szólások, szólásmagyarázatok, történeti frazeológia.

Hivatkozott irodalom

- BALLAGI 1850 = BALLAGI MÓR, *Magyar példabeszédek, közmondások és szólások gyűjteménye*. Réthy Lipót, Szarvas 1850.
- BALLAGI 1867 = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872. [Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 1998.]
- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A magyarság virági*. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* I. köt. Emich Gusztáv, Pest, 1862. <http://mek.oszk.hu/05800/05887> (2024. 04. 27.)
- CSEFKÓ GYULA 1954. Olyan a szerencse, mint forgó Velence. *Magyar Nyelvőr* 78: 81–83.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. I-II. Grün Orbán betűivel, Szeged. (Hasonmás kiadás: Bába Kiadó, Szeged. 2009. FORGÁCS TAMÁS utószavával.)
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.

- ERDÉLYI JÁNOS 1862. *Válogatott magyar közmondások*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.
- FORGÁCS TAMÁS 2024. Szólásmagyarázatok a kemence tájékról. *Magyar Nyelv* 119: 71–81.
- KIS VICZAY PÉTER 1713: *Selectiora adagia Latino–Hungarica*. Bártfa. <http://mek.oszk.hu/09400/09454/09454.pdf> (2024. 04. 26)
- KOVÁCS SÁNDOR IVÁN 1988: Szelence – kemence – Velence: egy Rimay-rímtoposz diadalmenete és bukása. *Újhold-Évkönyv* 1988/1: 362–385.
- KOVÁCS SÁNDOR IVÁN 2001. Rimay rímcsipkái (Felföldi íróportrék). Szelence – kemence – Velence. *Palócföld* 35: 432–442.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Budapest, Hornyánszky, 1893–1901.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RÖHRICH 1991 = RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg/Basel/Wien.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. Gerstner Károly. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nytud.hu> (2024. 04. 27.)
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Világi szerencse, változó velence **‘luck doesn’t last’**

Older Hungarian proverb collections contain several proverbs in which the word *szerencse* ‘fortune’ appears together with the word *velence*, a component that rhymes with *szerencse*. All these proverbs refer to the ups and downs of fortune. In the earliest occurrences of these expressions, the word *velence* is written in lower case, but later on the proper name *Velence* is usually found. Consequently, GYULA CSEFKÓ assumes that the component *velence* of these expressions is in fact a common noun, meaning ‘carousel’, because old carousels had many motifs evoking *Velence* (Venice in Italy). However, it is a serious weakness of this theory that the word *velence* in Hungarian does not have the meaning ‘carousel’. Nevertheless, what offers an explanation to the visual background of the proverbs quoted is the fact that the Hungarian common word *velence* was also the name of a kind of textile material, from which the lexeme meaning ‘weathervane’ could have secondarily developed, which, blowing to and fro, is perfectly suitable to illustrate the inconstancy of fortune.

Keywords: idioms, explanation of idioms, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

További adalékok a *csörc* ~ *csörsz* szóhoz*

1. A kutatói lét egyik talán kevésbé elismert, ám annál fontosabb területe a tudományos ismeretterjesztés. A legjobb esetben ez kétoldalú kapcsolat: a tudóst gondolkodásra ösztönzi és további kutatómunkára készítheti a jól feltett kérdés. Így jártam én is, mikor egy fórumon a Csörsz-árokmal kapcsolatban olvasásra javasoltam a közönség számára a kérdés legutóbbi szakirodalmát, FORGÁCS TAMÁS Adalékok *csörc* ~ *csörsz* szavunk történetéhez című módszeres és igen alapos tanulmányát (FORGÁCS 2022). Az ezután kialakuló párbeszéd a cikkben szereplő kérdéskör egyes részleteire irányította a figyelmem. A tanulmány egyik fő erényének az egyértelmű állásfoglalás hiányát tartom, de néhány részletet némileg másként vagy legalábbis más színben látok. A folytatásban az egyébként kiváló cikkhez illeszkedő gondolataimat osztom meg. Ezekben a jegyzetekben jellemzően nem a tanulmány megállapításaihoz képest akarok mást vagy újat mondani, inkább a korábbi kutatások egymásra reflektáló jellegét kiemelve próbálok néhány kérdést felvetni.

2. A legnagyobb nehézséget abban látom, hogy több hasonló alakú szó keveredik a szakirodalomban: olykor egy szócikkben, olykor különválasztottan találunk a *csörc*, *csörsz* ~ *csersz* szavakról véleményeket. A hasonló alakú szavak egy része ismeretlen eredetű, más részük jövevényszó (pl. *csercse* 'függő' a románból). Az sem segíti a tisztálátást, hogy a szavak későn bukkannak fel írásban, habár ez segíthetné a munkát, mert a hangjelölés a későbbi korokban bizonyos jelek esetén biztosabb, de e szavak éppen olyan hangokat tartalmaznak, amelyek problémásak még ekkoriban is. A viszonylag kései felbukkanás mellett a kevés adat is gondot okoz. Végül számolni kell azzal, hogy az írás- és olvasástudás – ez régebben még nem mindig feltételezte egymást – általánosabbá válásával az olvasmányokkal terjednek bizonyos kulturális elemek, amelyek azt a látszatot kelthetik, hogy egy jelenség széleskörűen ismert. Ezért azt látom célravezetőnek, hogy egyenként vegyem sorra az általam problémásnak ítélt szavakat.

3. Először az egykori árokrendszer, a *Csörsz-árok* vagy *Ördög-árok* néven ismert mesetérseges alkotásról szólnék. KNEIÉZA a különböző szóalakokat összevonta egy szócikkbe, és négy szócsoportot állapított meg a jelentések alapján, ezek közül az első a *Csörsz árka* vagy *Csersz árka*. Szerinte a név ismeretlen eredetű, és a szláv eredet (*čert* [!] 'Teufel') elfogadhatatlan, ezért a nem szláv eredetű szavak között szerepel (KNEIÉZA 1955: 817).

Később KNEIÉZA megváltoztatta a véleményét: úgy vélte, hogy a *Csörsz-árok*, melynek van *Cseszárka*, *Csaszárka*, *Csőszarka* változata is – szerintem ezek már torzult alakok, így másodlagosak az etimológiánál –, és egy részét *Ördögárok*-nak is nevezték, egy szláv *čbrťb* [!] 'ördög' -*jb* birtokos képzős származékából (**čbrť-jb* [!]) alakult. Ebből az ószlovákban **Čbrčb*, az ódélslávban **Čbrčb*, az óbolgárban **Čbrštb* jött létre (KNEIÉZA 1963: 203).

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

FEHÉRTÓI *Chersz arokiat* [!] alakban idézi a Székely István 1559-es könyvében található nevet (FEHÉRTÓI 1969: 454). Szerinte további vizsgálatot igényel a védmű név-eredetének vizsgálata. De erősen gyanítja, hogy eredetileg 'feketeárok' vagy 'ördögárok' jelentésű név áll mögötte.

REUTER CAMILLO ezzel szemben kifogásokat támaszt. Számára a bővebb indoklás és magyarázat miatt érthetetlen KNEIENZA véleményének megváltozása. Kifogásolja KNEIENZA magyarázatát azért is, mert egy szláv földrajzi nevet sem említ az ún. Csörsz-árok köréből, annak ellenére, hogy az árok szláv nyelvterületen is előfordulnak. Ő a magyar földrajzinév-anyagot hívja a megfejtés érdekében segítségül. Úgy véli, Székely István Anonymushoz hasonlóan földrajzi névből alkotott személynevet. Ennek alapja a *csörcs* ~ *csörcs* 'bozót' jelentésű szó, melyre a Sáros megyéből való 1264-es *Csircz* [!] helynevet idézi, mely 1773-ban *Csircs* alakú volt. A személynévi előfordulásokat is a *csercs* 'bozót'-hoz köti és 'bozontos, lomposzörű' jelentést tulajdonít a szónak. Úgy véli, hogy a szókészlet perifériáján lévő elemek lehettek a neveken alapuló közszavak (REUTER 1977: 441–446).

A FNESz. jelentésmegadása különösen érdekes: „a római birodalom dunai limesén kívül maradt iráni szarmatáktól 294 után épített sáncrendszer maradványai az Alföld peremén; e védelmi rendszer nemcsak a szarmatákat védte a különféle (erdélyi) germán törzsektől, hanem a római limest is erősítette”. Első releváns adata a Székelytől való: *Czersz arokiat* [!] (RMK. I. 38: 139). KISS LAJOS a korábbi kifogások ellenére mégis annak a lehetőségét veti fel, hogy egy szlovák R. **Čbrcb rovь*, szerb-horvát, szlovén. R. **Čbrčb rovь* (<összl. **Čbrtjb rovь* 'Ördög-árok') részfordításaként keletkezett (FNESz. *Csörsz-árok*).

Feltett és kikövetkeztetett szláv névalakokra épül a magyarázat, a **Čbrtjb rovь* 'Ördög-árka' adattal nem támasztható alá. A *čert* tőszóból (vö. *čbrtь*, KNEIENZA 1963: 203) való közvetlen eredeztetés hangtanilag problémákba ütközik. Nem világos továbbá a részleges névfordítás oka sem, valamint az, hogy ez az ároknak (vagy egy szakaszának) csupán egyik neve. Persze ez a konkrét *Csörsz-árok* névvel kapcsolatban esetleg még szóba jöhetne, de a magyarázat nem tér ki rá, hogy az árok több másik neve milyen kronológiai viszonyban van egymással – illetve ezek milyen nyelvi érintkezések mentén alakulnak. Pedig kritikus kérdés a kronológia. Tulajdonképpen arra épít az 'ördög' jelentésű szóra alapuló magyarázat, hogy a védmű egy részének a neve ez. Figyelembe kellene venni és össze kellene hasonlítani az árok teljes hosszának neveihez köthető történeti adatokat.

Másrészt úgy vélem, hogy kézenfekvőbb olyan megfejtést keresni az *Ördög-árok*-féle név mögött, amely a határreszmondák között amúgy is előfordul. Ezekben általában valamilyen természet vagy ember által régebben alkotott képződményt fedez fel a lakosság, melyre nem tudnak magyarazatot találni. Ekkor összekapcsolják valamilyen természetfölötti hatalommal, és ebben lelik a jelenség létrejöttének az okát. Ez a mondatípus Nyugat-Európában népszerűbb. De nálunk is több területről ismert (l. a FNESz. *Ördög*-kezdetű neveit), hogy az ördög hozza ezeket létre. Az ördög több helyen is szántott a határban (a legismertebb a nagyharsányi hegy esete, vö. VERSÉNYI 1884: 88–89). De lásd még az oláhfalvi ördögbarázdát (SOLYMOSSY 1921: 83) és másokat (SZENDREY 1922: 55–56, 60; illetve DOBOS 1970: 102 és BALÁSY 1898: 72). A rászedett ördög népmesetípus is ide köthető (MAGYAR 2023: 93). Az efféle motivációval létrejött nevek az ország szinte minden részén felbukkanak, ezért a *Csörsz-árok* és *Ördög-árok* néven ismert tiszántúli védmű nevét leválasztanám a bármiféle, adattal nem is bizonyítható szláv előzményről.

A néphitben az ördög a keresztény képzetek mellett számos más mondabeli lény tulajdonságait felvéve él Európában; a középkor folyamán nálunk is sokféle szerepet magára vett az ördögalak (PÓCS 2012: 36). Figyelmet érdemel még a Csörsz-árok egyes részének *Ördög-árok* neve kapcsán az az időviszonyokkal összefüggő észrevétel is, hogy még a rómaiak által hátrahagyott romokat is *Ördögek*-nek nevezték egyes helyeken (BÁRTH M. 2021).

4. KNEZSA a második *csörc*, *csörsz* szónak a 'fekete' jelentést tulajdonítja (KNEZSA 1955: 817). RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN Prágai András 1628-as művéből idézi fel, hogy a „magyarok a fekete ökröt hők Csörsz néven hívják” (1899: 218). FORGÁCS az EtSz.-re támaszkodva ezt elutasítja, de szerintem éppenséggel lehetséges, hogy német jövevényszónak tartjuk ezt a *csörc*-öt. Az ófn. *swerzī* 'Schwärze, Dunkel' megfelelő kiindulási pont, de még talán a kfn. *swerze* 'Schwärze, schwarze Farbe, Dunkelheit (der Nacht), Finsternis' is.¹ Az ófn. *swerzī* arra utal, hogy még korai átvétellel lehet dolgunk. A szó eleji mássalhangzótörlődás második ($\beta > v$) eleme korai jövevényszavainkban kieshet, l. óe. szl. *svetъ* > magy. *szent*, még a német eredetű jövevényszavak is így viselkedhetnek, a *sógor* is így alakult (MOLLAY 1982: 157–158). A korai ómagyarban a szóvégen csak *i*-s diftongusos előzményből létrejött, morfológiai művelet eredményét hordozó *i* állhatott (E. ABAFFY 2003: 338–339), ezért rövid *i*-vel helyettesíthették. Ezután részt vett a többi rövid, felső nyelvválású szóvégi magánhangzó korai ómagyar eltűnésében. Persze a *c* ekkoriban kezd létrejönni (már igen korai példák is vannak rá), így lehet, hogy már *c*-vel került be a magyarba, de akár *sz*-szel helyettesített alakban is honosodhatott, majd ez affrikálódhatott (vö. E. ABAFFY 2003: 313). A régi magyar nyelvjárási *s* : *cs* (*csillog* : *sajog*, *csekély* : *sekély* stb.) megoszlásba kerülve alakulhatott ki a *csörsz* ~ *csörc* alak (olykor nincs nyoma a kétféle alak egyidejű jelenlétének, l. pl. ótör. **čatiir* >> m. *sátor*), amely aztán a szókincs peremén maradhatott.

Az időviszonyokra való tekintettel érdemes lehet megemlíteni, hogy a *cs* : *s* megoszlás (mely változás vagy váltakozás formájában mutatkozik meg), már az ősmagyar korban megindulhatott, és az ótörök jövevényszavak egy csoportja részt vehetett benne, illetve önálló magyar fejleményként kétirányú változásként is elképzelhető (l. bővebben ANTAL M.–CZENTNÁR–NÉMETH 2022: 24–25). Másrészt a nyugati germán nyelvváltozatok jövevényszavainak van egy olyan végső soron görög, latin eredetű egyházi szakszórétege, amely a Duna-medencében kerülhetett át ezekbe a nyelvekbe a délről, délkeletről érkező térítőkkel való kapcsolat révén (SCHMIDT 1970: 72–73). Ez mindenféleképpen további vizsgálatot igényel a magyar nyelv szlávon keresztül nyert keresztény vallási élettel összefüggő jövevényszavaival (ZOLTÁN 2020: 275–276) való lehetséges kapcsolat révén abból a szempontból, hogy van e olyan közös időpillanat, amelyben mindegyik nyelv jelen van e területen ilyen társadalmi környezetben. Ennek értelmében felvethető az a kérdés, hogy a honfoglalók találkozhattak-e német nyelvű lakókkal a Kárpát-medencében (l. a FNESZ. *Csörsz-árok* szócikkét: az egykori német nyelvű törzsek ellen építették az árkot, de a germánok is elnevezhették valahogy), akiktől kölcsönözhatték a védmű ekkori nevét. Nyilvánvalóan nem egyetlen misszió volt, hanem az idő során újra-újra indultak térítők, de érdemes lehet a jövőben vizsgálni a térítésben érintett idegen nyelvi kapcsolatok kronológiai vonatkozásait.

¹ <https://www.dwds.de/wb/etymwb/schwarz>

Ezt a felvetést az időviszonyok szempontjából gyengíti, hogy 1628-ból való a 'fekete' *csörc* első előfordulása. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a Heltaitól származó adatok mögött az ő anyanyelve is állhat. Heltai elmagyarosodó német polgár volt (FITZ 1967: 25), csak felnőttként tanult meg magyarul (FITZ 1959: 120). Bár szóhasználatán alig vehető észre, egy-egy ilyen szó előfordul nála – de ezeket nem feltétlenül ő alkotta, honosította meg, talán csak használta (VELCSOV 1978: 47).

5. KNEZSA harmadikként a *cserc* 'szarvasmarha fajta' szót jelzi. Alighanem emögött is német hatást sejtethetünk. A németben a *Schwarzwild* 'vaddisznó' -t jelent.² Nálunk talán fajtajelölő névként ragadhatott meg, nem pedig konkrét faj nevéként – talán a csüngőhasú fajta neve volt. A németben az állatnév vadászati szakszó, így nálunk is csak az állatokkal foglalkozók, közülük is csak a német nyelvű környezetben élő személyek ismerhették. Mindenképpen a szókészlet peremén lévő szóval van dolgunk. REUTER a *csércse* 'bőrlebernyeges állat' kapcsán jegyzi meg, hogy szerinte ezt csak aprófarmokról mondják (REUTER 1977: 443). Ebből a szempontból figyelmet érdemel a nyelvjárási *csércse* vagy *csercse* 'állatnak, pl. sertésnek, kecskének az álla alatt lelógó bőr, kinövés' és 'sertés emlője' jelentésű szó (ÚMTsz. 3: 1055). Ez mindenképpen elgondolkodtató abból a szempontból, hogy egy kölykedző anyamalac hasa megereszkedhet, illetve eleve vannak lógó hasú fajták. Egyúttal számomra megfajthetetlen viszony alakul így ki a románból magyarázott *csercse* 'függő' szóval.

Másrésztől magának a szóalaknak az etimológiáját is más színben tünteti fel: könnyen lehet, hogy a *csécs* 'emlő' szó bővült inetimologikus *r*-rel. Mivel testrészek nevei önmagukban nemigen fordulnak elő, ezért (később elhomályosult) birtokos személyjelként is értelmezhető a szóvégi *-e* (pl. *epe*, *vese*), amely később melléknévként ártéltelmeződve (pl. *fürge*, *kese*, *pisze* stb.) főnévvé válhatott. A két folyamat egymással összefüggésben is végbemehetett. Kiváló példa a szintén hasonló alaki felépítésű *fene* arra, hogy konkrét állatot jelölő szó lett általános kategóriánév, egyúttal (folyamatos) melléknévi (igenévi) szerepből főnévvé vált. E szó agyaráat fenegető, ezzel az embert fenyegető állatot, vagyis szintén vaddisznót jelölhetett eredetileg.

Inetimologikus *r* ilyen helyzetben ismert, bár épp *-rsz*-es példát NYIRKOS sem hoz (NYIRKOS 1987: 140). Csakhogy a később bekerült hang a *csősz* kapcsán is felmerülhet, így véleményem szerint eldönthetetlen, hogy egy *csőszökör* : *csőrszökör* viszonyban melyik is lenne a népetimológiás alakulat, vö. FEHÉRTÓI 1969: 454. Továbbá az *r* megnyújthatja az előtte álló magánhangzót (E. ABÁFFY 2003: 332; FODOR 2001: 329), a mássalhangzókapcsolat pedig egyszerűsödhet is, így is előállhat a *csőszökör* alak egy *csőrszökör*-ből. Egyébként ismert inetimologikus *r*-rel bővült szó, mely tovább növeli az azonos alakú szavaink számát, de szerepet a fenti magyarzatokban nem játszik (*megcsőszköl* ige *mék-csőrszöl* változata, l. ÚMTsz. 3: 1055).

6. Összegzés helyett csak reményemet tudom kifejezni, hogy talán valamelyest, legalább néhány részletet illetően tisztult a több hasonló szóalak különféle szerepéről alkotott kép. Sok biztosat magam se tudok megállapítani, azt azonban valószínűnek tartom, hogy az egykori védelmi rendszer egyes részeinek *Csőrsz-* és *Ördög-árok* neve nincs kapcsolatban szláv nyelvi előzménnyel. Emellett a *csörc* ~ *csőrsz* 'fekete' szó talán mégis lehet

² <https://www.dwds.de/wb/etymwb/schwarz>

német jövevényt, és megkockáztatnám, hogy az egykori védelmi rendszer neve is mutathat germán névadók felé. A többi kérdés még bizonytalanabb előttem is.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–353.
- ANTAL M. GERGELY – CZENTNÁR ANDRÁS – NÉMETH DÁNIEL 2022. Nyelvi és nyelvjárási kölcsönhatások kutatásának lehetőségei és korlátai az etimológiában: a *serke, csíra, sarjú, (gyógy) ír* szavak etimológiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 7–69. <https://doi.org/10.15776/NyK.2022.118.1>
- BALÁSY DÉNES 1898. Udvarhelymegyei népmondák. *Ethnographia* 9: 72–74.
- BÁRTH. M. JÁNOS 2021. *Ördögágya, Isten kassa*. <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2021/04/ordogagya-isten-kassa?fbclid=IwAR1yXtTmeaNMMFxlGQjBESj3PTQMC5mFF0zc9S-SGCr3rFvryex1le8vEqE> (2024. 04. 16.)
- DOBOS ILONA 1970. A történeti mondák rendszerezéséről. *Ethnographia* 81: 97–112.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS szerk., *Magyar etymologiai szótár*. I–XVII. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1914–1944.
- EWD. = *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. <https://www.dwds.de/wb/etymwb> (2024. 04. 16.)
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. Csörsz. *Magyar Nyelv* 65: 454–456.
- FITZ JÓZSEF 1959. *A magyar könyv története 1711-ig*. Magyar Helikon, Budapest.
- FITZ JÓZSEF 1967. *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelelem története II. A reformáció korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 325–350.
- FORGÁCS TAMÁS 2022. Adalékok a csörc ~ csörsz szavunk történetéhez. *Magyar Nyelv* 118: 470–480.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevénytiszte* I. 1-2. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1963. Teher, mázsa. In: BENKŐ LORÁND szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Bárczi Géza születésének 70. évfordulója alkalmából írták tisztelői, barátai, tanítványai*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest. 201–210.
- MAGYAR ZOLTÁN 2023. *Bestiarium hungaricum*. Cser Kiadó, Budapest.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVII. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- PÓCS ÉVA közread. 2012. *Hiedelemszövegek*. Balassi Kiadó, Budapest.
- RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN 1899. A Nyelvtörténeti Szótárhoz. Csörsz, Mont. *Magyar Nyelvőr* 28: 218–219.
- REUTER CAMILLO 1977. Csörsz árok. *Ethnographia* 88: 440–448.
- RMK. I. 38. = Székely István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Striykoviei Lázár, Krakkó, 1559. https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0038-RM_I_4r_0026/?pg=278&layout=s (2024. 04. 16.)
- SCHMIDT, WILHELM 1970. *Geschichte der deutschen Sprache. Mit Texten und Übersetzungshilfen*. Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin.
- SOLYMOSSY SÁNDOR 1921. A nagyharsányi hegy mondája. *Ethnographia* 32: 82–92.

- SZENDREY ZSIGMOND 1922. Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* 33: 45–64.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2011.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1978. Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. *Néprajz és nyelvtudomány* 22–23: 47–70.
- VERSÉNYI GYÖRGY 1884. Népregék. A nagy-harsányi hegy. *Magyar Nyelvőr* 13: 88–89.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2020. A magyar keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemei. *Magyar Nyelv* 116: 275–285. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.3.275>.

NÉMETH DÁNIEL
 Debreceni Egyetem
 Pázmány Péter Katolikus Egyetem

ÉLŐNYELV

A másodnyelvi kölcsönszavak fonetikai adaptációja a kárpátaljai magyar és ukrán nyelvváltozatokban

2. rész*

3. Az orosz és ukrán kölcsönszavak adaptációja. Az orosz és ukrán lexikai elemek felgyűjtése többszintű folyamat keretében folyt, az élőnyelvi hanganyagok vizsgálata mellett kiterjedt a nyomtatott és elektronikus sajtótermékek, a szépirodalmi művek, az internet nyelvhasználatára, illetve a több szintéren megvalósuló résztvevő megfigyelésre is.

3.1. Magánhangzók. Az ungi magyar nyelvjárás ukrán kölcsönszavainak fonetikai változásait vizsgálva KÓTYUK ISTVÁN a magánhangzók tekintetében megjegyzi, hogy az ukrán kölcsönszavakban mindegyik hosszú magyar magánhangzó előfordulhat, sőt akár diftongizálódhat is. Így tehát az ukrán *a, o, y, e, u, i* hangoknak a magyarban *a (~ ā); o (~ ó) ~ a ~ ó^u; u (~ ú); e (~ ē); i (~ í); i (~ i)* megfelelőik vannak. A mássalhangzóknál csupán a lágy ukrán *ð', m', h'*-nek van magyar *gy, ty, ny* magyar megfelelője, így a többi lágy ukrán mássalhangzót annak kemény magyar párja helyettesíti (KÓTYUK 2007: 99–111). Ezt BORBÉLY EDIT az általa vizsgált betű- és mozaikszavak hangtani jelenségei kapcsán a következő csoportokra bontott hangtani jelenségekkel egészíti ki: a szóvégi orosz és ukrán *o* a magyar kiejtésben megnyúlik (*rajonó* 'járási oktatási hivatal', *szilpó* 'szövetkezeti bolt; vegyeskereskedés'), míg a szóvégi orosz és ukrán *a* megrövidül (*bezpeka, ráda*); az orosz és ukrán *x* hangnak a magyar *ch* fonéma két egymást kizáró variánsa felel meg, melyek visszaadása a hangkörnyezettől függően kétféleképpen történik: mély magánhangzók után *χ*, magasak után *χ̣* (*derzssztrax, teχ̣oszmotr*); a szavakban jelentkező mássalhangzó-torlódás kiesés, hasonulás, zöngésedés, affrikálódás és palatalizáció segítségével oldódik fel (BORBÉLY 2000: 114–115).

* Az előző részt lásd MNy. 2024: 203–209.